

İtikadî Mezheplerin Etkileşiminde Siyasetin ve Coğrafyanın Etkisi: Bağdat Örneği^a

 MUSTAFA KARATAY^b

Öz: İslâmiyet'in fetihler yoluyla hızla yayılması, Müslümanların farklı din ve kültürlerle karşılaşmasını da beraberinde getirmiştir. Müslümanların fethettikleri bu bölgelerde, Hristiyanlık, Yahudilik, Mecûsîlik ve Maniheizm gibi çeşitli inançlara mensup toplumlar yaşamaktaydı. Müslümanların bu toplumlarla bir arada yaşamamanın bir sonucu olarak itkadî anlamda problemler ortaya çıkmış ve bu problemler insanların zihin dünyasını meşgul etmiştir. Bu çalışmada özellikle Bağdat coğrafyasının seçilmesinin nedeni, şehrin kozmopolit yapıya sahip olması ve zikredilen düşünce gruplarını bünyesinde barındırmasıdır. Siyasîler tarafından Bağdat'ta oluşturulan entelektüel atmosfer, itkadî mezhepler üzerinde de etkili olmuştur. Tercüme faaliyetlerinin etkisiyle yeni fikirlerin Müslümanlar arasında tartışılmaya başlaması, yeni itkadî fikirlerin ortaya çıkması ve kelâm ilminde problemlere yaklaşımda aklı öncelemeyen itkadî mezheplerin söylemlerinde yumuşamaların olması, bu entelektüel atmosferin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu makalede öncelikle Bağdat şehrinin kuruluşu ele alınacak daha sonra siyasîler tarafından oluşturulan ilmî atmosfere değinilecek ve bu entelektüel ortamın itkadî mezheplerin etkileşimine katkısı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Eş'arîlik, Hanbelilik, Abbâsiler, Bağdat, Büveyhîler.

^a Bu makalede, yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı doktora tezi temel alınmıştır.

^b İğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
mustafakarayatay1988@gmail.com

The Effect of Politics and Geography on the Interaction of Faithful Sects: The Case of Baghdad

Abstract: The rapid spread of Islam through conquests brought with it the encounter of Muslims with different religions and cultures. In these regions conquered by Muslims, societies belonging to various faiths such as Christianity, Judaism, Magianism and Manichaeism were living. As a result of Muslims' coexistence with these societies, theological problems arose and these problems occupied people's minds. The reason why Baghdad was chosen for this study is that the city has a cosmopolitan structure and harbors the aforementioned groups of thought. The intellectual atmosphere created by the politicians in Baghdad also had an impact on the theological sects. As a result of this intellectual atmosphere, new ideas began to be discussed among Muslims with the influence of translation activities, new theological ideas emerged, and the discourses of the theological sects that did not prioritize reason in approaching problems in theology softened. Therefore, in this article, the establishment of the city of Baghdad will be discussed first, then the scholarly atmosphere created by the politicians will be mentioned and the contribution of this intellectual environment to the interaction of the theological sects will be tried to be revealed.

Keywords: Mu'tazila, Ash'arism, Hanbalism, Abbasids, Baghdad, Buveyhids.

Giriş

İtikadî mezheplerin birbirleriyle olan etkileşimi tek bir sebebe bağlanamaz. Bu etkileşime etki eden birden fazla faktörler zikredilebilir. Bu faktörler siyasî olacağı gibi bid'at olarak kabul edilen görüşlere karşı ortak bir savunma oluşturma şeklinde olabilir. Ancak bu etkileşime etki eden bir başka faktör vardır ki o da coğrafya yani mekânsal etkilerdir. Çünkü değişik kültürlere ev sahipliği yapan şehirlerin inşasına bakıldığında, bu değişik toplulukları içinde barındıracak amaçlar doğrultusunda inşa edildiği görülecektir. Dolayısıyla şehirler, önemli su kaynakları, ticaret yollarının geçiş güzergahı ve güvenli bir konumda bulunması gibi unsurlar dikkate alınarak inşa edilmektedir.

Bu çalışmada Bağdat şehri ele alınırken, şehrin tesadüfî bir şekilde kurulmadığı vurgulanacak ve artan cazibesiyle farklı düşüncelere sahip çeşitli kesimleri kendine çektiği üzerinde durulacaktır. Bunun sonucunda, şehirde yoğun bir şekilde yaşanan ilmî tartışmalar ve fikrî alışverişler incelenecektir. Ayrıca, Bağdat'ın artan cazibesi ile birlikte, şehirde çıkan iç karışıklıklara rağmen şehrin kolay kolay terk edilmemesi meselesine değinilecektir. Devamında, şehirde oluşan entelektüel atmosferin ve siyasetin etkisiyle itikadî mezheplerin birbirleriyle olan etkileşimi ele alınacaktır. Amelî ve itikadî mezhepler genellikle birbirleriyle olan çekişmeleri ile gündeme gelmektedir. Bu çalışmanın asıl amacı Bağdat'ın bu mezheplere sunduğu olanakların da etkisiyle, mezheplerin çatışma olmadan nasıl bir arada yaşadıkları üzerinde durulacaktır.

1. Bağdat (Medînetüsselâm)

Medeniyetlerin bir arada yaşamasında şehrin önemli bir unsur olduğu gerçeği yadsınamaz. Bundan dolayı birbirinden farklı din, mezhep ve kültürlere ev sahipliği yapmış olan Bağdat'ın kuruluşu hakkında bilgi vermenin önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Bağdat isminin Arapça kökenli bir kelime olmadığı bu kelimenin Farsça kökenli olduğu konusunda bir ittifak vardır.¹ Her ne

¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdât)*, thk. Beşşar Avvâd Marûf (Beyrut: Dâr el-Garb el-İslâmî, 2001), 1/364-365;

kadar Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el- Mansûr (136-158/754-775) yeni kuracağı şehre Medînetüsselâm adını verse de halk arasında ve genel kullanım olarak Bağdat isminin ön plana çıktığı görülmektedir.²

Abbâs Halifesi Ebû Ca'fer el- Mansûr tarafından 145/762 yılında kurulan şehrin seçileceği bölge hususunda çok dikkatli hareket ettiği, hatta adamlarını yer tespiti için gönderdiği bu bölgede bir sene boyunca kalmalarını emretmesi bu konuda ne kadar titiz olduğunu göstermektedir. Mansûr, onlardan özellikle bu bölgenin mevsiminin uygun olup olmadığını, sivrisineği ve havası hakkında kendisine rapor vermelerini emretmiştir. Bölgede kalan uzamanlar döndüklerinde halifeye, Bağdat'ın kurulacağı mevkiyi tavsiye ettikleri bu bölgenin dört ziraî bölgenin tam ortasında kaldığını, dolayısıyla suya yakınlığından ötürü tarıma elverişli olacağını tavsiye ettikleri rivayet edilmektedir.³ Şehrin yerinin seçiminde ayrıca dikkat edilen bir husus kara ve su ulaşım ağlarına olan yakınlığı olmuştur. Şehir Fırat nehrinin bir kolu olan Sarât Kanalı üzerine kurulduğundan, Fırat nehri üzerinden gemilerle her türlü ihtiyaç teminini sağlamaya elverişli olduğu gibi Suriye ve Mısır'dan Fırat hattıyla gelen kervan yollarının kavşağında kurulması, bu şehrin önemini daha da arttırmıştır. Bu da şehirde ticaretin gelişmesine imkan sağlamıştır.⁴

Şehirlerin kurulmasında önemli olan etkenlerden biriside de iklim faktörüdür. Bu konuyu İbn Haldun, şehrin kurulacağı bölge ile medeniyetlerin bir arada yaşaması arasında bir bağ kurarak

Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sadr, 1995), 1/456. Bağdat ismi hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Abdulhamit Dünder, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), 1-58; İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*, ed. İsmail Safa Üstün (İstanbul: İFAV Yayınları, 2008), 1/51.

² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Yûsuf el-Hâdî (Beirut: Âlemü'l-kütüb, 2009), 278-279.

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihut't-Taberî-Tarihu'r-rusul ve'l-mulûk* (Mısır: Daru'l-Mearif, tsz), 7/617.

⁴ Taberî, *Tarihut't-Taberî-Tarihu'r-rusul ve'l-mulûk*, 7/617; Dünder, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat", 15.

bunu yedi iklim nazariyesi ile açıklamaktadır. Bu nazariyeye göre üçüncü, dördüncü ve beşinci iklim bölgeleri umrana (sosyal hayata) en uygun bölgeler iken, ikinci ve altıncı bölgeler kısmen uygun; ancak birinci ve yedinci bölgeler umrana en uygun olmayan bölgeler olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o, üç, dört ve beşinci bölgelerin insan yaşamına en uygun olan iklime sahip olmasından dolayı sanatın, ilmin, ahlak ve mutedil bakımdan en uygun tiplerin bu bölgelerde yaşadığını, hatta peygamberlerin bile bu bölgelerden çıktığını iddia etmektedir.⁵ İbn Haldun'un bu nazariyesini dikkate alacak olursak Bağdat ılıman bir bölge olan üçüncü bölgede yer almaktadır. Hatîb el-Bağdâdî şehrin kurulduğu bölgeyi övme mahiyetinde şu sözleri aktarmaktadır. "Bu bölge en kusursuz ve en mükemmel bölgedir. Hatta dünyanın merkezi burasıdır."⁶ Makdisî'de "Tavsif edilmekten daha meşhur, hakkıyla tanıtılmayacak kadar güzel, her türlü övgünün ötesinde"⁷ bir yer olarak Bağdat'ı zikretmesi, şehrin nasıl cazibe merkezi haline geldiğini göstermektedir. Bağdat'ın bir cazibe merkezi olmasında özellikle Mansûr,⁸ Hârûn Reşîd⁹ ve Me'mûn¹⁰ dönemlerinde ilmî anlamda yapılan faaliyetlerin etkisi büyüktür. Özellikle Beytülhikme gibi bir kurumun inşa edilmesiyle Sanskritçe, Süryanice, Kıptice ve Antik Yunana ait eserler çok titiz bir şekilde tercüme edilmiş; ayrıca tefsir, fıkıh, hadis gibi İslamî ilimler yine bu dönemde birer ilmî hüviyete kavuşmuştur.¹¹

⁵ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddîme*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 259-260; M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 59.

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/319.

⁷ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahseni't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-eğâlîm* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2003), 109.

⁸ Mansûr dönemi için bkz. Nahide Bozkurt, "Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/5-6.

⁹ Hârûn Reşîd Dönemi için bkz. Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/258-261.

¹⁰ Me'mûn döneminde yapılan ilmi faaliyetler ile ilgili olarak bkz. Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/101-104.

¹¹ Musa Erkaya, "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008), 249.

2. Farklılıkların Kaynaşma Noktası

Bağdat, hem Abbâsî Devletinin başkenti hem de hilâfet merkezi olmasından dolayı çok farklı kültürlere, dinlere ve inançlara sahip insanları bünyesinde barındırmasının yanında, bu demografik yapıyı bir arada tutmasının dinamiklerini de bünyesinde barındırmaktaydı. Şöyle ki, Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar, Mecûsiler, Hindular, Budistler, İrânlılar, Iraklılar, Araplar, Suriyeliler, Orta Asya ve Asya'dan gelenler, bu şehirde halifenin güvencesi altında hem dinlerini yaşama fırsatı buldular hem de ticaretlerini güvenli bir şekilde sürdürmüşlerdir.¹²

Farklı düşünceleri bir arada yaşatmanın en güzel örneğini biz-zat devlet erkânının bu düşüncelere sahip insanları himaye etmesinde görmekteyiz. Bilim ve düşünceye çok önem veren halifelerin, bilginleri muhafaza etmesinde din ayrımı yapmaması Bağdat'ta ki entelektüel ortamı bizlere göstermektedir. Mesela, dönemin önemli doktorlarından olan Curcîs b. Cibrâil (ö. 152/769) Halife Mansûr tarafından saray doktoru olarak görevlendirilmiştir. Bu doktor Hristiyan dinine mensuptur.¹³ Ayrıca yapılan tercüme faaliyetlerinde de gayri müslimlerin etkin olduğu görülmektedir. Gayri Müslimlerin yapmış oldukları çevirilerden hareketle hem Müslüman ilim adamlarının bu yeni kültürleri tanıma fırsatı olmuş hem de elde ettikleri bilgi birikiminden hareketle yeni buluşların kapılarını aralamışlardır.¹⁴ Bir örnek vermek gerekirse Mansur döneminde Hintli bir seyyah, Bağdat'ı ziyaret ettiği ve beraberinde getirmiş olduğu aritmetik ve astronomi ile ilgili yazılardan "Sinddhanta" adlı astronomi ile ilgili risalesini halifeye takdim

¹² Ira M. Lapidus, *İslam Toplumlari Tarihi I*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 116-122; Nahide Bozkurt, "Abbâsî Tarihinden Günümüze Entelektüel Bir Yapılanma Örneği: Bağdat", *Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 44.

¹³ Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 417-435; Levent Öztürk, "Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübesi (Abbâsî Modeli)", *İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 49.

¹⁴ Öztürk, "Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübesi (Abbâsî Modeli)", 47; Bozkurt, "Abbâsî Tarihinden Günümüze Entelektüel Bir Yapılanma Örneği: Bağdat", 47.

etmiş ve halifede bu eserin Arapçaya tercüme edilmesini emretmiştir. İslâm dünyasında ilk usturlabı icat ederek kullandığı aktarılan Muhammed b. İbrahîm el-Fezârî (ö. 190(806) Hintli âlimin bu risalesinden istifade ederek müneccimlerce “Sind Hind-i Kebir” adı verilen kaynak kitabı yazmıştır.¹⁵ Ayrıca Bağdat’ta halifelerin teşviki ile yapılan bu ve benzeri tercüme hareketleri neticesinde farklı alanlarda çok değerli bilim adamlarının yetiştiğini görmekteyiz. Mesela, cebirin kurucusu da sayılan Muhammed b. Mûsa el-Hârizmî (ö. 235/850), İslâm felsefesinin ilk temsilcilerinden kabul edilen Ya’kûb b. İshâk el-Kindî (ö. 252/866), tıp, felsefe ve kimyada Ebû Bekir er-Râzî (.313/925), Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037), yine matematik, astronomi, coğrafya gibi daha birçok ilim dalında duayen bir isim olan Bîrûnî (ö. 443/1051) ve Eş’arî kimliği ile ön plana çıkan ancak çok yönlü bir ilim adamı olan Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi âlimler zikredilebilir.¹⁶ Dönemin en önemli simaları olan bu şahsiyetlerin Bağdat’ta olması farklı kültürlerle sahip ilim adamlarının bu şehre göç etmesine vesile olmuştur. Bu da İslâm beldesine yapılacak beyin göçlerinin önünü açmıştır.

Oluşan müreffeh ortam sayesinde Bağdat, insanlar için tercih edilen şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan yapılardan yola çıkılarak Bağdat’ın nüfusu hakkında bir çıkarımda bulunacak olursak, kaynaklarda camilerin sayısının 300.000 hamamların ise 60.000 civarında olduğu aktarılmaktadır.¹⁷ Bu rivayetten yola çıkarak Bağdat’ın nüfusu hakkında bir çıkarımda bulunmak zor gözükmemektedir. Çünkü günümüzde nüfusu 16 milyona dayanan İstanbul’da bile toplam cami sayısı 3362 olarak aktarılmaktadır.¹⁸ Bu da bize rivayetlerde aktarılan sayıların abartılı olduğunu düşündürmektedir. Luis Massignon, Bağdat’ın nüfusunu hesaplamak için

¹⁵ Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâî (Kahire: y.y., 1936), 17/117-119.

¹⁶ Abdülkerim Özeydın, “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/437.

¹⁷ Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbu Bağdâd* (Bağdat, 1923), 24.

¹⁸ <https://t24.com.tr/haber/istanbulda-en-cok-caminin-oldugu-ilce-hangisi,387017> (Erişim 22 Eylül 2023)

şehirdeki sokaklardan, hamamlardan, kayıkçılardan, yıllık tüketilen buğday ve arpa sayısından hareketle yapmış olduğu hesaplamalarda Bağdat'ın nüfusunu miladi onuncu yüzyıllarda 1.250.000 ile 1.500.000 olarak hesaplamaktadır.¹⁹ A. Watson da Massignon'a yakın bir rakam vermektedir. O da, Bağdat'ın nüfusunu 1.000.000 ile 1.500.000 bin arası bir rakam vererek dünyanın en kalabalık şehri olarak zikretmektedir.²⁰ Zikredilen bu rakamlar daha gerçekçi görünmektedir.

Çok kısa zaman içerisinde insanların özlem duyduğu güvenli şehir olma özelliğine kavuşan Bağdat bünyesinde kozmopolit unsurları her türlü inanca sahip kesimleri, ayrıca felsefe ve dini geleceğin önemli temsilcilerini bir araya getiren bir metropol şehir konumuna gelmiştir. Bu da şehirde entelektüel bir havanın oluşmasına, bilimsel faaliyetlerin ve düşüncenin gelişmesine ve fikrî alış-verişleri sağlıklı bir zeminde yapılmasına vesile olmuştur.²¹

Görüldüğü üzere kurulduğu günden itibaren en gözde şehirlerden biri olan Bağdat, değişik düşüncelerin, mezheplerin doğduğu ve yaşadığı bir şehir olarak kabul görmektedir. Bu da bize düşüncelerin ve farklı görüşlerin kurumsallaşması ve bu düşüncelerin fizikî ve beşerî coğrafya ile ilişkisi, söz konusu mekânlar, şehirler ve bölgelerle olan bağla meydana geldiğini göstermektedir. Mezheplerin bir bölgede var olma ve diğer mezheplerle olan ilişkilerini anlama çabalarından birisi de onların coğrafya (mekân) ile olan ilişkilerinin incelenmesini daha önemli kılmaktadır.²² Bu nedenle, itikadî mezheplerin metot yönünden ayrıştığı noktalar olsa da onların bazı konularda hemfikir olmalarını sadece bir tek sebebe bağlamak mümkün görünmemektedir. Bu etkileşimin altında birçok sebep yatabilir. Coğrafi/mekânsal etkide bu etkileşime katkıda bulunan etkenlerden birisi olarak zikredilebilir. Mesela ilk İslâm mezheplerinden kabul edilen Hâricîliğin Ezârika gibi bazı

¹⁹ Luis Massignon, *İslâm'ın ilk Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi I*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Ardıç Yayınları, 2006), 299-306.

²⁰ Andrew Watson, *el-İbdâu'z-Zirâi*, çev. Ahmed Eşgar (Halep: y.y., 1985), 296-299.

²¹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (y.y.: y.y., 1933), 1/173-174.

²² Abdullah Ömer Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep Horasan'da Eş'arîliğin Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 57.

kollarında kabile kültürü olan bedevîlik ve çöl ikliminin olması olağan bir durumdur. Yine bu ekol tarafından benimsenen çöl ve bedevî kültür günümüzde Arabistan bölgesinde resmî din görüşü olan Vehhâbîlik ile benzer düşünce yapılarına sahip olması tesadüf değildir. Bu iki mezhebin birbiriyle olan bağlantısı bir şekilde kabul edilebilir. Çünkü metot ve düşünce yapıları da buna müsaade etmektedir. Ama Hâricîlik ile Mu'tezile'nin bazı itikadî konularda benzer görüşlere sahip olması şaşılacak bir durum gibi gözükmektedir. Çünkü kelâmî konuları anlamada farklı yöntemler benimseyen bu iki mezhep, bazı konularda aynı görüşleri benimsemesini sadece kelâmî nedenlere bağlamak çok da isabetli bir tutum olmasa gerekir. Bu iki mezhebi birbirleriyle aynı görüşlerde buluşmasını sağlayan bir diğer faktörün de coğrafya olduğu göz ardı edilmemelidir. Kelâmî konularda iki uç görüşü benimseyen bu ekollerin Basra'da buluşmaları, mekânın düşünce dünyasını ne şekilde etkilediğine en iyi örnek olarak zikredilebilir.²³

3. Coğrafya ve Siyasetin İtikadî Mezheplerin Etkileşime Katkısı

Coğrafya, bilimsel ve kültürel faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşanmasına etki eden faktörlerin belki de en önemlisini oluşturmaktadır. Çünkü yaşamış olduğunuz bölge kültürel etkileşime ve bilimsel faaliyetlere ne kadar müsaitse burada düşüncenin de kalıcılığı o derece etkilidir.²⁴ Dolayısıyla Müslümanlar arasında tercih edilen ve hak olarak nitelendirilen dört mezhebinde yaşamaya elverişli bölgelerde yayıldığı bilinmektedir. Çalışmamızın başında da değindiğimiz üzere Bağdat yaşanılması en elverişli bölgede bulunması hasebiyle çok değişik ırklara, dinlere ve kültürlere ev sahipliği yapmıştır.

Abbâsî hilâfetinin yönetim merkezi olan Bağdat, itikadî mezheplerinde bir kısmının doğup düşüncelerinin sistematize edildiği yerdir. Zaten Mansûr tarafından bu şehir kurulurken, insanların

²³ Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 77; Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 15-19; Muharrem Akoğlu, "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevî Etki", *Bilimname* 20 (2011), 15.

²⁴ Yavuz, *Coğrafya ve Mezhep*, 57.

güvenle yaşayacağı huzurlu bir ortam hedeflenmişti. Tabii ki çok değişik fikirlerin şehirde olması hasebiyle zaman zaman iç karışıklıklar da yaşanmıştır. Bazı mezhepler ara ara devletin resmi ideolojisi haline geldiği gibi bazıları da siyaseten baskı altında tutulmuştur. Ancak burada asıl önemli olan baskıya maruz kalan ekollerin bu şehri terk etmeyip kabuklarına çekilip düşüncelerini gizlide olsa yaşamalarıdır. Mesela Halife Me'mûn tarafından Mu'tezile'nin devletin resmî mezhebi olarak benimsenmesi bu anlatmış olduğumuz konuya örnek olarak verilebilir. Mu'tezilî âlim İbn Ebû Duad (ö. 240/854) tarafından Halife Me'mûn'a, Kur'an'ın mahluk olduğu fikrini kabul ettirmesiyle bu görüşü benimsemeyen Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve onun gibi düşüncelere baskı ve zulümler yapılmıştır. Bu baskı ve zulmün neticesinde Bağdat'ı terk etmeyen Ahmed b. Hanbel halk arasında karizmatik bir lider haline dönüşmüş²⁵ ve onun düşünceleri öğrencileri tarafından sistematik hale getirilerek Hanbelî mezhebi ortaya çıkmıştır.²⁶ Mütevekkil (ö. 232-247/847-861) dönemi ile beraber Mu'tezileye verilen desteğin son bulduğu ancak bu seferde akli düşüncenin ve kelâmın bid'at olarak kabul edildiği Hanbelîlik ön plana çıkarılmıştır. Akli düşünceye ve kelâma önem veren âlimlere karşı baskı ve zulüme varan kovuşturmalar neticesinde birçok âlim bu düşüncelerini ya gizlice yürütmekte ya da Hanbelîler gibi görünmekteydi. Bunun en tipik örneğini İmam Eş'ari'de görebiliriz. Mu'tezilî düşüncelerden feragat ettiğini söyledikten sonra yazmış olduğu "el-İbâne" adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'i övmesi ve onun akidesine uyduğunu zikretmesi²⁷ bu konuya örnek olarak zikredilebilir.

²⁵ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 11/207; Cemalettin Erdemci, "Mihne Sürecinin Kelam İlmine Etkileri", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. Söylemez Mahfuz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 98; Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 120.

²⁶ Abdülaziz Dürî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 4/429.

²⁷ Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne* (Dimeşk, Taif: Mektebetü Dârî'l-Beyân ve Mektebetü'l-Müeyyed, 1990), 43.

İtikadî mezheplerin etkileşimine verilecek güzel örneklerden birisi de Büveyhî emiri olan Adudüddavle (367-372/ 978-983) dönemidir. Adudüddavle de ilme ve ilmî faaliyetlere çok önem veren entelektüel bir kişiliktir. Bağdat'ı çeşitli sebeplerden dolayı terk eden âlimlerin Adudüddavle döneminde tekrar Bağdat'a döndüğünü İbn Miskeveyh şu sözlerle aktarmaktadır: “Zahidlere, fıkıhçılara, müfessirlere, kelâmcılara, hadisçilere, nesep âlimlerine, şairlere, nahivcilere, aruz âlimlerine, doktorlara, astronomi ilmiyle uğraşanlara, matematikçilere ve geometri ilim adamlarına maaş bağlandı, filozoflara ise bu dönemde daha bir ehemmiyet verildi. Onlara sarayda özel bir oda tahsis edildi ve böylece toplumda kendilerine saldıran cahil kimselerle muhatap olmayıp, ilmî meclisler düzenlenerek ilim adamlarıyla ilmî sohbetler yaptılar. Ayrıca filozoflara maaş bağlandı. Siyasî kargaşa ve baskılardan dolayı sağa sola dağılan bu ilmin temsilcileri tekrar bir araya gelme fırsatı buldular. Dolayısıyla öğrenciler öğrenmeye, hocalarda öğretmeye yöneldi ve hareketsiz kalan ilim çarşuları bu vesile ile canlandı.”²⁸ Bu dönemin ünlü simaları arasında²⁹ Hanbelî mezhebinden Ebu Ya'lâ el-Ferrâ'nın (380-458/990-1066), Hanefî mezhebinden Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cassâs'ın (370/981), Eş'arîliğin önemli âlimlerinden Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkılânî'nin (403/1013) Şâfiî mezhebinden Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Ebû Hâmid el-İsferâinî'nin (406/1015-16), Şîa mezhebinden Muhammed b. Alî b. El-Hüseyin b. Musâ b. Bâbeveyh el-Kummî eş-Şeyhü's-Sadûk'un³⁰ (381/991) yine bir başka Şîa âlimi olan İbnü'l-Muallim diye nam salmış olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed eş-Şeyhü'l-Müfîd'in³¹ (413/1022) ve Mu-

²⁸ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem* (Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 5/449.

²⁹ Bu dönemde yaşamış olan çeşitli ilim dallarında birçok tanınmış isimler için ayrıca bkz. Ahmet Sonay, “Büveyhîler Döneminde İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi”, *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2021), 205-231.

³⁰ Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şîa*, thk. Hasan el-Emîn (Beyrut: y.y., 1983), 10/25; Ahmet Güner, “Büveyhîler Dönemi ve Çok Sessizlik”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 52.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 15/157.

tezile'den Kâdî Abdu'l-Cebbâr'ın (415/1025) bulunması³² ilmî çeşitliliğin hangi seviyede olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu dönemde kendisi Şîî olan Büveyhî emiri Adudüdevle'nin Bâkılânî'yi devletin elçisi olarak tayin etmesi, Bâkılânî'nin de *et-Temhid* adlı eserini Adudüdevle adına yazması mezhepsel aidiyetin çok da önemli olmadığını gösteren önemli husustur.³³ Yine Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin mescidindeki ders halkalarına Büveyhî veziri Fahrü'l-Mülk'ün gitmesi,³⁴ Ebû Bekr er-Râzî el-Cassâs'a Büveyhîler devrinde kadılık kadılık teklif edilmesi³⁵ bize bu dönemde itikadî mezheplerin etkileşiminde siyasetin desteğini gösteren örnekler olarak zikredilebilir.

Bağdat'ta ara sıra iç karışıklıklar yaşanmıştır. Bağdat'ta meydana gelen bu iç karışıklıklara sebep olanların başında Şîî ve Sünnîlerin çatışmaları gelmektedir. Bu çatışmalar neticesinde Bağdat'ta halk arasında öldürülme, korku ve açlık gibi olumsuz durumlar ortaya çıkmış, durumun ciddiyetini gören Adudüdevle bu çatışmalara son vermek istemiştir.³⁶ 442/1051 yılına gelindiğinde bir birlerine düşman olan Şîîler ve Hanbelîler, Adudüdevle'nin gayretleriyle çatışmalara bir sene kadar son vermiş hatta Şîîlerin sahabeye sövmeyi bıraktığı, Sünnîlere ait camilerde namaz kıldıkları, Sünnîlerinde Şîîler için kutsal kabul edilen meşhedleri ziyaret ettikleri rivayet edilmektedir.³⁷ Bu dönemde bir diğer etileşim Mu'tezilî ve Eş'arîlik arasında görülmektedir. Büveyhîler döneminde Mu'tezilî âlimlerin Eş'arîlerle yapmış oldukları münazaralar bu etkileşime katkı sağlamıştır. Subkî'den aktarılan bir

³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhi Medîneti's-selâm*, 12/414; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ebu'l-Fida Abdullah Kâdî (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 7/380, 472.

³³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 15/96; İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/401; Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/531.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 15/113.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 14/289.

³⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî (Beirut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1991), 27/153-154.

³⁷ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî, *Şezerâtü'z-Zehab*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût (Beirut: Daru İbn Kesir, 1989), 5/187.

münazarada, Kādî Abdülcebâr'ın Ebû İshâk el-İsferâyînî ile sun-kubuh konusunda saygı kuralları çerçevesinde tartışmaları dönemin kültür seviyesi hakkında bilgi vermektedir.³⁸

Yine itikadî mezheplerin bir arada yaşamasına örnek teşkil eden bir diğer husus Bağdat'ta Nizâmülmülk (ö. 485/1092) tarafından kurulan Bağdat Nizamiye Medresesi'dir. Bu medresenin kurulmasıyla beraber Bağdat'ta hakim güç olan katı Hanbelî düşüncenin kırıldığı, bölgede siyasî olarak desteklenen Şafii/Eş'arî düşüncenin yıldızının parladığı görülmektedir.³⁹ Hanbelilerin kalesi konumunda olan Bağdat'ta kurulan bu medrese iki ekolün bir birleriyle çekişmesine sebep olmasının yanında aslında göz ardı edilen başka bir duruma vesile olmuştur. O da Hanbelîlerin itikadî meselelerde esere ve selefte bağlılıklarının yanında aklî düşünceye önem vermelerine ve bid'at olarak kabul ettikleri kelâm ilmine sıcak bakmalarına vesile olmuştur. Bu dönemde yetişen Hanbelî âlimlere baktığımızda bu kaynaşmanın da etkilerini görmemiz mümkün olmaktadır. Mesela Hanbelî mezhebine kelâm metodlarını ve aklî düşünceyi sokan Ebu Ya'la el-Ferra, İbn Akîl (ö. 513/1119), Kelvezânî (ö.510-116), İbn Zâğûnî (ö.527/1132) ve İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) Bağdat'ta bu ilmî ortamda yaşaması Eş'arîlik ile kaynaşmasını göstermesi açısından önemlidir.⁴⁰ Hatta bu âlimlerden İbn Akîl ve Kelvezânî, Bağdat Nizamiye medresesinde ders veren Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) ders halkalarına katılmış olmaları⁴¹ itikadî mezheplerin bir arada yaşaması

³⁸ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhi- Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1992), 4/262.

³⁹ İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/362-363; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/527.

⁴⁰ Hanbeli alimlerinin itikadî konularda kelim metodlarının kullanması ve bid'at kabul edilen görüşlere karşı cevapları hakkında bazı örnekler için bkz. Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Kitab'ul-Mu'temed fi usûli'd-dîn*, thk. Vedî Zeydân Haddâd (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 20-24; Ebû'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed İbn Akîl, *el-Vâzih fi Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdullah b. Abdülmuh-sin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1999), 1/48-67; Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen Ebû'l-Hattâb Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh* (Mekke: y.y., 1985), 3/338.

⁴¹ George Makdisi, *Orataçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (İstan-

ve bir birini etkilemesine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu konuda Henry Laoust şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “el-Kiyâ el-Hârisî ve Gazzâlî'nin muasırı olan nesilde, Bağdat'ta, Hanbelîlik tarihinde iki insan hakim olmaktadır. (İkinci büyük âlim olarak İbn Akîl'i kabul etmektedir.) Bunlardan birincisi, meşhur fıkıh ve usulî fıkıh âlimi Ebû'l-Hattâb el-Kelvazânî'dir. Şahane bir yazma halinde bize kadar ulaşan Kitab'u't-Temhîd'i müstakil bir araştırma mevzu olacak mahiyettedir.”⁴² Henry Laoust'un İbn Akîl ve Kelvazânî ile ilgili yaptığı bu değerlendirme önemlidir. Çünkü Hanbelî mezhebi içerisinde aklı düşünceye önem veren bu âlimler kendi mezhepleri tarafından eleştiriye tabi tutulmuşlardır. Örneğin İbn Akîl, ilmî atmosferin yoğun bir şekilde yaşandığı ve Eş'arîlerin desteklendiği bu dönemde onlardan etkilenip itikadî konularda özellikle haberi sıfatlarda te'vil yapılabileceğini kabul ettiği için mezhebi tarafından kınanmıştır.⁴³ Hatta İbn Kudâme (ö. 620/1223), İbn Akîl'in aklı düşünceye önem vermesini ve onun Mu'tezileden etkilenip “*Nasiha*” adıyla kaleme aldığı eserden dolayı eleştirmekte ve bu durumu rezalet olarak nitelendirmektedir.⁴⁴

Yine Bağdat'ta oluşan entelektüel ortamın bir tezahürü olarak Hanbelî mezhebi içerisinde özellikle hicrî dördüncü ve altıncı yüzyıllar arasında yazılan eserlerde bu etkileşim görülmektedir. İtikadî konularda yorum yapmayan, bu konularda konuşmayı bid'at kabul eden Hanbelî mezhebinde h. IV.-VI. yüzyıllarda yazılan eserlerde kelâmî metotların kullanılması, kelâmî meselelerde görüş belirtilmesi, te'vile başvurulması Bağdat'ın mezheplerin etkileşimine katkısını göstermektedir. Örneğin, bu dönemde yazılan Hanbelî eserlerde mezhep içerisinde otorite kabul edilen Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Kitab'ul- Mu'temed fi usûli'd-dîn* eserinde Mu'tezile'nin *Usûl-i Hamse* doktrinini kendi mezhebine göre yorumlaması,⁴⁵

bul: Klasik Yay., 2015), 235-236.

⁴² Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı - Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 297.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 17/25.

⁴⁴ Muvaffakuddin İbn Kudâme, *er-Redd 'alâ İbn 'Akîl*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: , Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 17-55.

⁴⁵ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Mu'temed*, 128; İbrahim Aslan, “el-Usûlî'l-Hamse'nin Hanbelî Yorumu: el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

ayrıca Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın bu eseri kelâmî konularda benimsemiş olduğu yöntem ve tutumu hemen hemen Bâkullânî'nin *Kitâbü Temhîdî'l-evâ'il ve telhîsî'd-delâ'il* adlı eseriyle benzerlik göstermesi;⁴⁶ yine İbnü'z-Zâğûnî'ni *el-Îzâh fi Usûl'd-dîn* adlı eserinde hem Eş'arî hem Mu'tezilî yöntem ve metotları kullanması⁴⁷ mezheplerin etkileşimini göstermesi açısından ilgi çekicidir. Bu dönemde yaşayan Hanbelî âlimlerinin, Eş'arî ve Mu'tezilî âlimlerin sıkça kullandıkları⁴⁸ *kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid, tümdengelim* (dedüksiyon) ve *kıyâsü'l-evlâ* gibi aklî delilleri yöntem olarak kullanmaları, kelâmî konularda katı tutumu benimseyen Hanbelî âlimlerinin bile Bağdat'taki ilmî atmosferden etkilendiğini göstermektedir.⁴⁹

Sonuç

Halife Mansûr tarafından belirli amaçlar doğrultusunda inşa edilen Bağdat, hem coğrafi konumu hem de hilâfet merkezi olması nedeniyle çevresindeki diğer şehirlere göre daha çok tercih edilmiştir. Başa geçen Abbâsî halifelerinin Bağdat'ta bilim ve düşünceye büyük ilgi göstermesi ve âlimleri himaye etmesi, şehrin bilimsel alanda çok kıymetli eserler üretmesine vesile olmuştur. Bu da Bağdat'ı dinsel, ırksal ve kültürel anlamda çeşitliliğin bir arada yaşandığı bir şehir haline getirmiştir. Yapılan tercüme faaliyetleri, farklı kültürlerin tanınmasına ve bu kültürlerle olan etkileşim sonucunda kelâm ilmine yeni metotların eklenmesine olanak sağlamıştır. Bağdat'ta oluşan bu entelektüel birikim, İslâm uygarlığının Altın Çağı olarak adlandırılan dönemin temellerini atmıştır.

Dergisi 53/1 (2012), 56-57.

⁴⁶ Bazı örnekler için bkz. Kâdî Ebu Bekr Muhammed el-Bâkullânî, *Kitabu't-Temhidu'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-kütübü's-sekâfiyye, 1987), 36-37; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Mu'temed*, 34-37.

⁴⁷ Ebû'l-Hasen Alî b. Ubeydillâh İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh fi usûli'd-dîn*, thk. İsmâ es-Seyyid Mahmûd (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2003), 286-287.

⁴⁸ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret (Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1987), 287-290; Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu Usulu'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 156-181.

⁴⁹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Mu'temed*, 41-42; İbn Akil, *el-Vâzih*, 1/162; İbnü'z-Zâğûnî, *el-Îzâh*, 324; Ulvi Murat Kılavuz, *V-VI Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbelî: İbnü'z-Zâğûnî ve Sıfat Anlayışı* (Bursa: Emin yayınları, 2016), 63.

Çalışmamızda da değindiğimiz üzere, Bağdat'ta bir arada yaşamının en güzel örnekleri, ilmî faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşandığı hicri II.-VI. yüzyıllarda görülmektedir. Bu durum, yüksek bir ilmî birikime ve entelektüel yapıya sahip toplumlarda iç karışıklıkların daha nadir yaşandığını ve fikir alışverişinin daha sık olduğunu göstermektedir.

Bağdat'ta siyasîler tarafından oluşturulan ilmî atmosferin etkisiyle, itikadî mezhepler birbirleriyle etkileşim halinde olmuş ve bu durum, kaleme alınan eserlerde kendini göstermiştir. Bu âlimler, itikadî konularda aynı görüşleri paylaşmasalar da yöntem ve metot açısından birbirlerinden etkilendikleri gözlemlenmiştir. Bu durum, etkileşimin sadece düşüncelerin aynen kabul edilmesiyle sınırlı olmadığını, aksine yöntem ve metot açısından da zenginleştirici bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

KaynakLAR

- Akoğlu, Muharrem. "Entelektüel Mu'tezile'de Bedevî Etki". *Bilimname* 20 (2011), 7-24.
- Aslan, İbrahim. "el-Usûlî'l-Hamse'nin Hanbelî Yorumu: el-Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/1 (2012), 55-83.
- Aydın, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Bâkîllânî, Kâdî Ebu Bekr Muhammed el-. *Kitabu't-Temhidu'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*. thk. İmadüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-kütübü's-sekâfiyye, 1987.
- Bozkurt, Nahide. "Abbâsî Tarihinden Günümüze Entelektüel Bir Yapılanma Örneği: Bağdat". *Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*. ed. İlyas Çelebi. İstanbul: Ensar Yayınları, 2020.
- Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.

29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Dûrî, Abdülazîz. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Dündar, Abdulhamit. "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), 1-58.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselam Tedmurî. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1991.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *Kitab'ul- Mu'temed fi usûli'd-dîn*. thk. Vedî Zeydân Haddâd. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. Dimeşk, Taif: Mektebetü Dâri'l-Beyân ve Mektebetü'l-Müeyyed, 3. Basım, 1990.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. y.y.: y.y., 1933.
- Erdemci, Cemalettin. "Mihne Sürecinin Kelâm İlmine Etkileri". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. Söylemez Mahfuz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Erkaya, Musa. "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008), 247-274.
- Gölcük, Şerafettin. "Bâkullânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Güner, Ahmet. "Büveyhîler Dönemi ve Çok Sesslilik". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 47-72.
- Hamevî, Yâkût b. Abdullah el-. *Mu'cemü'l-üdebâ*. nşr. Ahmed Ferîd Rifâî. Kahire: y.y., 1936.
- Hafîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdât)*. thk. Beşşar Avvâd Marûf. Beyrut: Dâr el-Garb el-İslâmî, 2001.

- İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed. *el-Vâzıh fi Usûli'l-Fıkh*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. Beyrut: Müessesü'r-Risale, 1999.
- İbn Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Ebu'l-Fida Abdullah Kâdi. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî*. nşr. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1987.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddîme*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *er-Redd 'alâ İbn 'Akîl*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: , Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem*. Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abülkadir Atâ- Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Menâkıbu Bağdâd*. Bağdat, 1923.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm. *Kitâbü'l-Büldân*. nşr. Yûsuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 2009.
- İbnü'z-Zâğûnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ubeydillâh. *el-Îzâh fi usûli'd-dîn*. thk. İsmâ es-Seyyid Mahmûd. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2003.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu Usulu'l-Hamse*. thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Alparslan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Kelvezânî, Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen Ebu'l-Hattâb. *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh*. Mekke: y.y., 1985.
- Kılavuz, Ulvi Murat. *V-VI Yüzyılda Tartışmalı Bir Hanbelî: İbnü'z-Zâğûnî ve Sıfat Anlayışı*. Bursa: Emin yayınları, 2016.
- Köprülü, M. Fuad. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.

- Laoust, Henry. *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı - Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- Lapidus, Ira M. *İslam Toplumlari Tarihi I*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Makdisi, George. *Orataçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*. İstanbul: Klasik Yay., 2015.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed el-. *Ahseni't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2003.
- Massignon, Luis. *İslam'ın ilk Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi I*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Ardıç Yayınları, 2006.
- Muhsin el-Emîn. *A'yânü's-Şîa*. thk. Hasan el-Emîn. Beyrut: y.y., 1983.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Öztürk, Levent. *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Öztürk, Levent. "Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübesi (Abbâsi Modeli)". *İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu*. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Sâlihî, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-. *Şezerâtü'z-Zehab*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût. Beyrut: Daru İbn Kesir, 1989.
- Sonay, Ahmet. "Büveyhîler Döneminde İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2021), 205-231.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-kübrâ*. nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhi- Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1992.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihut't-Taberî-Tarihu'r-rusul ve'l-mulûk*. Mısır: Daru'l-Mearif, tsz.
- Watson, Andrew. *el-İbdâu'z-Zirâî*. çev. Ahmed Eşgar. Halep: y.y., 1985.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sadr, 1995.
- Yavuz, Abdullah Ömer. *Coğrafya ve Mezhep Horasan'da Eş'arîliğin Tarihsel*

Gelişimi. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.

Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.

Yiğit, İsmail. "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. ed. İsmail Safa Üstün. İstanbul: İFAV Yayınları, 2008.